

УДК 94 : 338. 439. 053. 23 (477. 54) «1946/1947»

Т. О. Лупіка

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ХАРКІВЩИНИ НА ТЛІ
ГОЛОДОМОРУ 1946 – 1947 років**

Стаття присвячена комплексній характеристиці аграрної політики радянської влади в післявоєнний період, її впливу на стан сільського господарства Харківщини; встановлені причини, особливості, перебіг та наслідки голодомору в харківському регіоні. Зроблено висновок, що розвиток сільського господарства Харківщини в післявоєнний час відбувався під згубним тиском тоталітарного сталінського режиму, який і став основою голодомору 1946 – 1947 рр.

Ключові слова: сільське господарство, аграрна політика, голодомор, хлібозаготівельна політика, тоталітарний режим.

Данная статья посвящена комплексному исследованию характеристики основных особенностей аграрной политики советской власти в послевоенный период, её влияние на состояние сельского хозяйства Харьковщины; были установлены причины, особенности, ход и последствия голода по харьковскому региону. Сделан и обоснован вывод, что развитие сельского хозяйства Харьковщины в послевоенный период проходило под губительным давлением тоталитарного сталинского режима, что и стало основной голодомора 1946 – 1947 гг.

Ключевые слова: сельское хозяйство, аграрная политика, голодомор, политика хлебозаготовок, тоталитарный режим.

The present paper is devoted to the complex investigation of the characteristics of the principal causes and features of the condition of the agrarian policy of the totalitarian regime during the post-war period, its influence on the condition of the agriculture of the Kharkiv Region; there was made an attempt to determine the social problems of Kharkiv villages which affected the occurrence of famine. Using and analysing the sources and literature, generalizing and critically reinterpreting archival materials and oral evidence of still alive eyewitnesses of holodomor, the reasons, features, course and consequences of famine in the Kharkiv Region have been established. The substantiated conclusion is also made, that the development of the agriculture of the Kharkiv Region during the post-war period was affected by the totalitarian Stalin regime that was the main reason of holodomor of 1946 – 1947.

Key words: agriculture, agrarian policy, famine, the policy of grain-collectivy, totalitarian regime.

На сучасному етапі історичного розвитку України актуальною залишається проблема вивчення і критичного аналізу сільського господарства у перші повоєнні роки та голодомору 1946 – 1947 рр. як країни в цілому, так і Харківщини зокрема. Та, незважаючи на потужний резонанс в суспільстві, пов'язаний з увагою до теми голодоморів в українській історії, події перших післявоєнних років і досі залишаються малодослідженими. Історіографія проблеми недостатньо об'єктивно висвітлює вплив аграрних відносин на стан перетворень, що відбувалися на селі в повоєнний період. Так, в радянській історичній літературі проблеми відбудови післявоєнного сільського господарства об'єктивної оцінки не дістали. Зокрема, в роботах М. Гавриша, С. Островського [4], В. Юрчука, І. Кожукало [17], П. Снитко [13] та ін. повоєнне село висвітлювалося з позиції організаційно-господарського зміцнення колгоспно-радгоспної системи, вирішенні соціальних проблем села та провідній ролі комуністичної партії. Жодного слова про голод, методи здійснення аграрної політики, вплив політики хлібозаготівель на розвиток господарства та про поступове наростання голоду не сказано. А про антиселянські заходи тоталітарного режиму і визначення форм опору сталінській політиці зовсім забуто.

Понад півстоліття за радянської влади тема голоду була закритою для широкого обговорення, а це, в свою чергу, заважало науковому осмисленню та об'єктивній оцінці цієї народної трагедії. Лише в період незалежності з'явилася можливість відтворити історичну правду, звільнитися від суворого табу та об'єктивно вивчати історію цієї страшної трагедії. 4 листопада 2006 року Президент України В. А. Ющенко в Указі «Про вшанування жертв і постраждалих від голодоморів в Україні» назвав три голодомори геноцидом українського народу. Тема голодомору 1946 – 1947 рр. на Харківщині залишилася поза увагою науковців. Належного об'єктивного висвітлення в історичній науці не набуло і вивчення стану сільського господарства в харківському селі в повоєнний період.

Відтворити історичну правду вдалося в 90-ті роки ХХст., коли історики одержали можливість широко використовувати архівні матеріали та писати про дійсне становище в українському повоєнному селі. В цей час до дослідження розвитку сільського господарства повоєнного харківського села та голодного лихоліття 1946–1947 рр. звернулися: В. Калініченко [9], І. Воронов, Ю. Пилявець [3], О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан [2], В. Сергійчук [12], Ю. Шаповал [14, 15], С. Білоконь [1] та ін. У цих роботах розкрито соціально-економічні та моральні аспекти здійснення політики радянської влади, що стала причиною продовольчих труднощів та голодомору. Архівні матеріали і свідчення ще живих очевидців доводять, що безпосередньою причиною голоду стало примусове, з широким застосуванням репресій, проведення згубної для селянства хлібозаготівельної політики.

Виходячи з вищезазначеного, основним завданням даної статті є дослідження сільського господарства Харківщини на тлі голодомору 1946 – 1947 рр., спроба комплексної характеристики основних причин та наслідків голодної трагедії на території області. Важливим також є розкриття особливостей розвитку аграрної політики радянської влади, її впливу на стан сільського господарства та висвітлення соціальних проблем харківського повоєнного села, що спричинили голод тощо.

Українське село вийшло з війни зі зруйнованою матеріально-технічною базою, великою втратою працездатного населення. Воно не змогло протистояти сильній засусі 1946 р. До того ж селянство було виснажене непомірними податками та примусовими позиками. Особисте присадибне господарство всіляко утискувалося. Життя більшості громадян після війни балансувало на межі голоду.

Відродження сільського господарства Харківщини почалось одразу після визволення міста від німецьких загарбників і проходило в дуже складних умовах. У Харківській області загальні збитки, нанесені гітлерівцями, дорівнюють майже 28 млрд крб., а шкода, завдана колгоспам та радгоспам – 15,9 млрд карбованців. Німецько-фашистські загарбники вщент зруйнували більше ніж 36 тис. колгоспно-радгоспних будівель, спалили понад 85 тис. будинків радгоспників, знищили біля 100 тис. гектарів посівів, повирубували майже 19 тис. лісів та садків. Окупанти спустошили та пограбували всі 2105 колгоспів, 65 МТС та 82 радгоспи Харківщини. Вони вивезли весь сільськогосподарський інвентар. Сотні сіл області були повністю розорені та перетворені на згаища [4, с. 61].

Під час окупації на Харківщині, як в цілому по Україні, скоротилася та погіршала структура посівних площ, знизилася культура землеробства. Була підірвана вся система агротехнічних заходів, введених й освоєних у довоєнні роки колгоспами та радгоспами. Наслідок цього – низька врожайність та валові збори сільськогосподарських культур [10, с. 61]. Негативно на підвищення врожайності вплинула і нестача мінеральних та органічних добрив, порушення вимог агротехніки [7, с. 236–239, 343–344]. Залишалася низькою продуктивність природних кормових угідь і стан насінництва, попит на яке був особливо гострим. Адже для одержання високих врожаїв було потрібне відновлене, поліпшене, організоване на науковій основі насінництво. Велика шкода була заподіяна і тваринництву, забезпеченість худоби кормами була вкрай низькою [10, с. 61]. Незадовільний стан кормової бази, низька питома вага корів у загальному поголів'ї великої рогатої худоби, недоліки в організації робіт з обслуговування маточного поголів'я, втрати від падежу, недостатня механізація трудомістких робіт на фермах — все це негативно позначалося на

відбудові тваринництва Харківщини [7, с. 240–243]. У колгоспах і радгоспах різко скоротилися ресурси робочої сили, ослабла матеріально-технічна база.

До того ж на Харківщині зима 1945 – 1946 рр. видалася малосніжною, з частими відлигами, а квітень, травень та червень – були дуже посушливі. Оподи у 1946р. розподілялися вкрай несприятливо для сільськогосподарських культур. З 21 березня по 13 липня (111 днів!) тривав посушливий період, який переривався невеликими дощами 24 травня та 18 червня. Перший значний дощ випав лише у 2 половині липня. Запаси вологи ще на початку вегетаційного періоду були мінімальними, а з 2 половини травня настала ґрунтова посуха – частина рослин висихала на кореню [19, спр. 962, арк. 162].

Посуха продовжилася і у 1947 р. Осінь 1946 р. видалася посушливою, а зима холодною та малосніжною, тому запаси вологи в ґрунті на початку вегетаційного періоду 1947 р., як у 1946 р., були значно меншими за норму. Уже в першій декаді травня запаси вологи суттєво вичерпалися і не поповнювалися до кінця вегетації. Посуха посилювалася сильними вітрами й суховіями в червні [19, спр. 963, арк. 64–73]. У всіх районах області вимерзло і весною 1946 р. не зійшло 20% озимих хлібів [19, спр. 669, арк. 88].

Таким чином, сільське господарство вступило у першу повоєнну п'ятирічку із значно ослабленою матеріально-технічною і виробничою базою, а посуха 1946р. негативно позначилася на продовольчій проблемі.

Та швидке відродження і подальший розвиток сільського господарства були важливим і невідкладним питанням для радянського керівництва. Перед колгоспами і радгоспами ставилось основне завдання – виробництво сільськогосподарської продукції за будь-яку ціну, але при цьому умови життя селян не цікавили владу. У передовій статті газети «Правда» зазначалося: «Кошти колгоспів, працю колгоспників необхідно спрямувати на розвиток громадського господарства колгоспу» [11, с. 98–99]. А це призвело до того, що сільське господарство мало розвиватися, спираючись виключно на власні ресурси. У таких умовах увесь основний тягар відбудовних робіт у колгоспах взяли на себе жінки, оскільки багато чоловіків загинуло на фронті або перебували в рядах Радянської Армії. Наприклад, в бригаді колгоспу ім. Ілліча Коломацького району Харківської області протягом кількох післявоєнних років працювало 64 жінки, які свій досвід, знання й сили віддавали артільній справі. Коли не вистачало тягла, жінки запрягали власних корів [7, с. 239]. До праці залучалися і діти віком від 10 років. Нормованого робочого дня не існувало, працювали повний світловий день – від сходу та до заходу сонця. Більшість сільськогосподарських робіт виконувалася вручну: селяни самі впрягалися в упряж, скопували землю лопатами, на плечах носили на поле посівний матеріал. Через брак робочої сили, техніки, худоби значна частина сільськогосподарських робіт виконувалась із запізненням. Посів здійснювали некондиційним насінням у непідготовлений ґрунт. Так, у колгоспі «Червона зірка» Барвінківського району восени 1945 р. посіяли жито не тільки без оранки, але навіть без проведення культивуації. У колгоспі «Вільна праця» цього ж району озиме жито було посіяне просто по стерні [19, спр. 961, арк. 46, 69а, 72].

Отже, становище сільського господарства потребувало негайного перегляду аграрної політики. Але влада не вбачала сенсу у відродженні ринкової економіки й не квапилася змінювати становище на селі. Одразу після війни партія розробила четвертий п'ятирічний план господарського розвитку країни на 1946 – 1950 рр., метою якого було швидкими темпами досягти довоєнного рівня розвитку промисловості та сільського господарства.

Разом з тим продовжувалося викачування коштів із сільського господарства методом здійснення нееквівалентного обміну між містом і селом. Ціни на промислову продукцію завищувались, а директивні заготівельні ціни на сільгосппродукцію були суто символічними. Ці заготівельні ціни навіть не покривали витрат на виробництво даної продукції та транспортних витрат на доставку товарів на заготівельні пункти. Роздрібні ж ціни на сільгосппродукцію були у декілька разів вищими. Колгоспи мали здавати державі фактично все зерно, включаючи посівний матеріал, за безцінь, а потім частину необхідного їм насіння купувати за значно вищу ціну. Тому колгоспи змушені були брати у держави кредити, які не мали можливості потім виплатити. Зрозуміло, що за таких обставин у колгоспів не було коштів для відтворення господарства, а через це низькою була й

оплата трудоднів (пересічно від 60 коп. до 1 крб. на один трудодень) [3, с. 3–7]. Завищеними, економічно не обґрунтованими були й норми державних заготівель сільгосппродукції.

Проте такий стан аж ніяк не турбував радянське керівництво. Влада вважала, що відсутність прибутку якраз і повинна стимулювати розвиток сільського господарства.

Таким чином, у сільському господарстві склалася ситуація, коли колгоспам не вигідно було добре працювати, добиваючись високих урожаїв, оскільки все вирощене зерно у них забирали.

Практично не маючи зиску з колгоспної праці, селянин жив переважно зі свого присадибного господарства. Але при цьому кожен селянський двір мав платити податок на землю й постачати державі встановлену кількість продуктів. Це значно послаблювало особисте господарство. Також вилучалися й землі, надані колгоспами для розвитку підсобних господарств [3, с. 8–11].

Окрім податків та обов'язкових натуральних поставок сільгосппродукції існували плани обов'язково-примусової підписки на державну позику, яка вважалася надзвичайним грошовим податком. Мета кожної такої позики – залучення коштів населення для виконання п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства. А Постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 липня 1946 р. «Про хлібозаготівлі» та липневим (1946 р.) пленумом ЦК ВКП(б)У була розпочата хлібозаготівельна кампанія, що проводилася під гаслом: «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм»; впроваджувалися «п'ятиденки хлібоздачі»; підкреслювалося, що «План повинен бути виконаний, навіть якщо він в окремих випадках є напруженим». Ударною силою по проведенню цієї кампанії були так звані «бійці партії» – комуністи на селі [18, 12 вересня].

Головний принцип заготівельної кампанії – фактично податковий характер заготівель. Колгоспи повинні були в обов'язковому порядку здавати державі свою продукцію. Були значно завищені плани державних хлібозаготівель. Враховуючи посуху 1946 р., ці плани не були виконані. І влада вдалася до тиску на місцеве керівництво з метою примусити до виконання плану обов'язкової здачі сільгосппродукції і, в першу чергу, до виконання плану хлібозаготівель. Харківська область не стала винятком.

Наростала хвиля непокори державній політиці хлібозаготівель, адже вже у колгоспників вилучили все, що могли. Разом з тим країною ширилася хвиля репресій проти непокірних. Розпочалася політика боротьби з розбазарюванням та розтягуванням зерна, саботажем хлібозаготівель. Репресії поступово набули такого розмаху, що це загрожувало повним винищенням більш-менш підготовлених кадрів [3, с. 25–27].

Але незважаючи на посилення репресій у кінці 1946 – на початку 1947 років, план хлібозаготівель не виконувався. Сталін та його прибічники вважали, що причиною невиконання державного плану є аж ніяк не помилки в аграрній політиці та засуха, а колгоспники, що пережили окупацію. Вважалося, начебто ці люди не проводять більшовицької боротьби за хліб, проявляють терпимість до фактів недобросовісного ставлення до державних інтересів тощо.

Отже, виконання хлібозаготівельного плану на селі призвело не лише до повного викачування хліба, але й вилучення будь-якої сільгосппродукції.

Також у перші повоєнні роки на відновленні сільського господарства негативно позначились і порушення Статуту сільськогосподарської артілі. В 1945 – 1946 рр. великого поширення набуло розбазарювання колгоспних земель різними організаціями, в результаті чого зменшувався артільний земельний фонд. Значного удару завдала колгоспному виробництву неправильна практика витрати трудоднів, адміністрування і порушення колгоспної демократії (недодержання термінів виборів правлінь колгоспів, поширення практики призначення та звільнення останніх районними партійно-радянськими органами без відома колгоспників).

Порушення цього закону призвело до підриву громадського господарства колгоспів, до знецінення трудодня і прогресуючого зниження заінтересованості колгоспників у праці в колективних господарствах. Постанова «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» від 19 вересня 1946 р. зобов'язувала місцеві органи влади ліквідувати порушення Статуту сільськогосподарської артілі. Крім того, для встановлення суворого контролю за додержанням Статуту, захисту колгоспів від дальших спроб порушень його і для розв'язання питань колгоспного будівництва при уряді СРСР була створена Рада в справах колгоспів [7, с. 232].

27-30 серпня 1946 р. на першому скликанні восьмої сесії Верховної Ради УРСР, що відбулася у Києві, у виступах депутатів жодного слова про посуху, а тим більше про насування голоду не було сказано. Вони всіляко вихвалялися могутністю та життєвістю радянського суспільного ладу, соціалістичними системами господарювання, які успішно втілюються в повоєнній п'ятирічці. Хрущов обмовився про посуху, але потім запевнив, що вона торкнулася лише господарств з низькою агротехнікою, а передові колгоспи та радгоспи і в посушливі роки збирають високі врожаї. Та якою ціною збираються ці врожаї?! Нехтуванням життів простих колгоспників.

У лютому 1947 р. відбувся Пленум ЦК ВКП (б), що прийняв рішення про заходи піднесення сільського господарства у післявоєнний період. Пленум поставив перед партійними, радянськими, сільськогосподарськими органами такі завдання, як: ліквідувати в найкоротший термін відставання зернового господарства, особливо виробництво пшениці, шляхом всебічного підвищення врожайності і повного освоєння всіх невикористаних земель; забезпечити відновлення і дальший розвиток бурякосіяння і піднесення інших технічних культур; створити умови для розвитку тваринництва, особливо свинарства; рекомендував на'правити в МТС і колгоспи агрономів та механізаторів з навчальних закладів тощо [10, с. 53].

Тож перед керівними органами було поставлено завдання: організувати роботу колгоспників таким чином, щоб вони працювали кожен день від світанку до вечірньої зорі.

Та справжньою трагедією для населення став голод 1946 – 1947 років. Колгоспам нічим було оплачувати трудодні колгоспникам. Рятуючись від голоду, селяни цілими сім'ями покидали колгоспи, подаючись у міста і райони, де було простіше з харчами. Або, лишаючись на місцях свого проживання, намагалися влаштуватися на місцеві підприємства й в установи, де була карткова система забезпечення продовольчими товарами [3, с. 29–46]. Партійним керівництвом було вжито заходів щодо повернення колгоспників до праці на користь держави.

А тим часом голод швидкими темпами ширився країною, особливо південно-східними її регіонами. Хоча зерно в країні було, люди змушені були збирати мерзлу картоплю, буряки, що лишилися на колгоспних полях після збирання; їли кору дерев, дрібних гризунів, кішок та собак.

Влада уважно стежила за перебігом цих подій і вживала необхідні заходи для «покращення ситуації». Суворо каралися ті, хто «вкрав з колгоспного поля хоча б один колосок». Уряд розпочав кампанію щодо охорони від масового розтягування посівного матеріалу. Було розроблено комплекс заходів з охорони насіння. І все це проходило на тлі відбудови народного господарства у післявоєнний період. Саме тоді, коли люди ходили опухлі від голоду, їхній хліб радянська влада вивозила до Європи. Цим комуністичні правителі намагалися продемонструвати перед усім світом, що населення в Радянському Союзі не тільки не голодує, а навпаки, СРСР має можливість врятувати від цього лиха Європу [6, с. 85–88].

Немає сумніву, що війна підірвала продуктивні сили українського села. Давалися взнаки не тільки її наслідки, а й нехтування соціальними проблемами села з боку командних інстанцій тоталітарної системи. Політика «культу особи» підкріплювалася грабунком всього харчового з колгоспів, мусила вгамувати непокірне селянство, загасити його життєву віру, вибити вільнодумство. А постійне злиденне існування примусило б людину працювати на користь державі.

Таким чином, можна зазначити, що як і в довоєнні роки сільське господарство залишалося галуззю, за рахунок якої фактично розвивалася промисловість. Для відродження сільського господарства необхідно було озброїти його сучасною сільськогосптехнікою і, насамперед, за'безпечити енергетичними потужностями. Але на той час це у плани сталінського керівництва не входило. Разом з тим обмін між містом та селом не був рівнозначним, обов'язкові сільськогосподарські поставки державі поглинали майже весь урожай, оплата праці в колгоспах була мізерною, а в деяких випадках суто символічною; підсобне господарство селян обкладали непосильними податками. Обов'язкове постачання не було припинене навіть у 1946 – 1947 роках, коли внаслідок посухи врожай був дуже низький. Відчувалась і гостра нестача робочої сили, відсутність необхідної техніки для обробки полів та обслуговування тваринництва, голод 1946 – 1947 років – все це гальмувало відновлення та подальший розвиток сільського господарства країни і Харківської області зокрема.

Література

1. Білоконь С. Голодомор: різні типи і способи терору / С. Білоконь // Освіта і управління. – 2008. – Т. 11. – № 4. – С. 90–96.
2. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947рр.) / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – К.: Логос, 2000. – 274 с.
3. Воронов І. О., Пилявець Ю. Г. Голод 1946 – 1947 рр. / І. О. Воронов, Ю. Г. Пилявець. – К.: Знання УРСР, 1991. – 48 с.
4. Гавриш М. Т., Островский С. Я. Сельское хозяйство Харьковщины за 40 лет / М. Т. Гавриш, С. Я. Островский. – Харьковоблиздат, 1958. – 271 с.
5. Голод в Україні 1946 – 1947 роках: Документи і матеріали / Упоряд. О. М. Веселова, Т. Т. Гриценко, А. П. Огінська. – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. – 375 с.
6. Голодомори в підрадянській Україні: Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні / колектив авторів Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Ін-т історії України НАН України: Веселова О., Кульчицький С., Лук'яненко Л., Марочко В. – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003. – 723 с.
7. Історія народного господарства Української РСР у трьох томах, чотирьох книгах. Том 3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938 – 80-ті роки). Книга 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938 – 1960рр.). – К.: Наукова думка, 1985. – 463 с.
8. Калініченко В. В. Повоєнний голод в Україні (2 пол. 40-х рр. ХХст.): Автореф. дис.к.і.н.: 07.00.01. / В'ячеслав Володимирович Калініченко. – Х., б.в., 2001. – 19с.
9. Калініченко В. В. Столиця відчаю / В. В. Калініченко. – Х.; Нью-Йорк; Львів: Вид-во М. П. Коць, 2006. – 285 с.
10. Разнатовський І. М. Господарсько-організаторська діяльність Української радянської держави (1945 – 1959 рр.) / І. М. Разнатовський. – К.: вид-во АН УРСР, 1959. – 260 с.
11. Рибак І. В. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.) / І. В. Рибак. – К.: Рідний край, 1997. – 164 с.
12. Сергійчук В. І. Як нас морили голодом / В. І. Сергійчук / Ін-т українознавства Нац. Ун-ту імені Т. Г. Шевченка. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 132 с.
13. Снитко П. Г. Деятельность Компартии Украины по укреплению союза рабочего класса и крестьянства (1946–1950гг.) / П. Г. Снитко. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1966. – 238 с.
14. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Ю. І. Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.
15. Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: Сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 356 с.
16. Шелест П. Справжній суд історії ще попереду: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. / П. Шелест – К.: Наукова думка, 2003. – 65 с.
17. Юрчук В. И., Кожукало И. П. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1947 гг.) / В. И. Юрчук, И. П. Кожукало – К.: Политиздат Украины, 1986. – 364 с.
18. Соціалістична Харківщина. – 1946. – 12 вересня.
19. Харківський облдержархів. – Ф. П – 2, оп. 2.